

CONSILIA JAKO PRAMEN POZNÁNÍ STŘEDOVĚKÉHO ŘÍMSKÉHO PRÁVA¹

Miroslav Černý

Jedním ze základních požadavků a očekávání, která subjekty práva mají od právního řádu a od právních norem, je to, že jim poskytnou právní jistotu.² Avšak žádný právní řád – a to platí i o moderních kodifikacích – není a nemůže být tak dokonalý a rozsáhlý, aby v něm byly obsaženy odpovědi na veškeré rozmanité právní problémy a spory, které v praxi mohou vzniknout. Žádný právní řád tak nemůže zůstat statický, ale neustále se dynamicky dotváří (v ideálním případě zdokonaluje) ve věčném, nikdy nekončícím procesu.

V archaickém období římského práva to byli především právníci posvátného práva, pontifikové, působící v oblasti své věcné příslušnosti – *ius divinum*, *ius sacrum*, *fas* – kteří měli za úkol prostřednictvím svých odpovědí na vznesené dotazy – *responsa* – upřesnit a přesně definovat sporné právní otázky, které vyvstávaly v souvislosti s jednotlivými případy. *Responsum* vycházelo z žadatelem popsané situace, jeho součástí však nebylo ověřování pravdivosti předložených důkazů a tvrzení (si haec quae proponuntur vera sunt, secundum ea quae proponuntur). Autorita těchto římských právníků byla tak vysoká, že jejich *responsa* nemusela být ani zdůvodněna (stat pro ratione auctoritas).³ Z moci stejné *auctoritas* vydávali následně *responsa* i laičtí právníci v době římské republiky, rovněž většinou stručná a bez odůvodnění, třebaže neprávníkům této doby se již jejich kazuistická metoda nezamlouvala a stávala se dokonce terčem žertů.⁴ Na počátku období principátu císař Augustus formalizoval právo vydávat *responsa* a ponechal je pouze vybraným právníkům, kteří tak mohli činit *ex auctoritate principi*.⁵

Znovuobjevení kompletních textů justiniánského římského práva na přelomu 11. a 12. století umožnilo škole glosátorů a po nich i následující škole komentátorů, aby navázali na klasická *responsa*, byť v poněkud pozměně-

¹ Článek byl zpracován v rámci řešení projektu SGS-2017-023 Právo v běhu času 2.

² Srov. KNAPP, Viktor: *Teorie práva*. Praha 1995, s. 205–206.

³ Srov. SCHULZ, Fritz: *Storia della giurisprudenza romana*. Firenze 1968, s. 34–38; ARANGIO-RUIZ, Vincenzo: *Storia del diritto romano*. Napoli 1985, s. 122.

⁴ Srov. SCHULZ, F.: *c. d.*, s. 117–118.

⁵ Srov. tamtéž, s. 202–203; ROBLEDA, Olis: *Introduzione allo studio del diritto privato romano*. Roma 1979, s. 116–117.

né a rozvinutější podobě takzvaných *consilia*. Podstata ale zůstává stejná. Nejslavnější představitelé školy glosátorů a komentátorů se těšili tak vysoké prestiži, že jimi vyslovenému právnímu názoru na některý z přímo v rámci římského *ius commune* nevyřešených problémů se dostávalo téměř síly autentické interpretace.

Čtyři žáci Irneria, legendárního zakladatele školy glosátorů, tzv. *Quattuor doctores*, Bulgarus, Martinus, Jacobus a Hugo, na říšském sněmu, který se konal v roce 1158 ve městě Roncaglia,⁶ se vyjádřili k otázce císaře Fridricha Barbarossy, vztahující se k právu císaře na *regalia*, tedy na jeho přímou vládu na území Itálie.⁷ Je evidentní, že právní *consilium*, poskytnuté glosátory v této věci, nebylo pouze odpovědí na akademickou otázku, ale pro císaře, vedoucího mocenský boj s italskými městy i s papežem, mělo klíčovou důležitost.⁸ *Quattuor doctores*, a především největší z nich, Bulgarus, plně podpořili císařovy právní nároky slovy, která pro nás zachytil Goffredus z Viterba.⁹ *Quattuor doctores* císaře označili za živoucí zákon a za držitele nejvyšší možné pravomoci zákonodárné i soudní. Je evidentní, že boloňská univerzita si tak do budoucna zajistila císařovu další podporu.¹⁰ Zachovala se rovněž legenda, ve které stejný císař Fridrich Barbarossa požádal glosátory Bulgara a Martina o jejich právní názor na otázku, zda je pánem světa. V tomto případě

⁶ Srov. BOOCKMANN, Hartmut: *Stauferzeit und spätes Mittelalter. Deutschland 1125–1517*. Berlin 1998, s. 98; OPPLT, Ferdinand: *Fridrich Barbarossa. Císař a rytíř*. Praha – Litomyšl 2001, s. 72–73.

⁷ Srov. LANGE, Hermann: *Römisches Recht im Mittelalter*. 1. díl. *Die Glossatoren* (dále jen *Römisches Recht im Mittelalter*. 1. díl). München 1997, s. 189–191.

⁸ Císařův boj s italskými městy ukončil kompromisní Kostnický mír z 25. června 1183, srov. CALASSO, Francesco: *Medio Evo del diritto*. 1. díl. *Le fonti*, Milano 1954, s. 414; LANGE, H.: *Römisches Recht im Mittelalter*. 1. díl, s. 92–93; GATTO, Ludovico: *L'Italia dei Comuni e delle Signorie*. Roma 1996, s. 45–47. Na rozdíl od sporů mezi císařem a italskými městy, spory císařů a papežů měly mnohem delší trvání. Kulminovaly teprve v době pontifikátu papeže Bonifáce VIII. (1294–1303), který formuloval papežské mocenské stanovisko ve své bule *Unam Sanctam* z roku 1302. Stejně názory, které zastával Bonifác VIII., ještě mnohem detailněji rozvinul Jiljí Římský (Aegidius Romanus) ve svém pojednání o absolutní nadřazenosti papeže nad světskou mocí, s titulem *De Ecclesiastica Potestate*, napsaném na přelomu let 1301 a 1302, srov. ULLMANN, Walter: *Il papato nel Medioevo*. Bari 1987, s. 281; MARIANI, Ugo: *Chiesa e stato nei teologi agostiniani del secolo XIV*. Roma 1957, s. 131–142; ČERNÝ, Miroslav: *Teolog papežské moci Jiljí Římský a právní aspekty jeho díla*. Právněhistorické studie, 43, 2013, s. 232–244.

⁹ PERTZ, Georg Heinrich: *Gotifredi Viterbiensis Gesta Friderici I. et Heinrici VI*. Hannoverae 1872, s. 15: „Iu lex viva potes dare, solvere, condere leges. Stantque caduntque duces, regnant te iudice reges; Rem quocumque velis lex animata geris“. Srov. také KANTOROWICZ, Ernst Hartwig: *I due corpi del Re*. Torino 1989, s. 111, pozn. 126.

¹⁰ Srov. BELLOMO, Manlio: *Società e istituzioni in Italia dal Medioevo agli inizi dell'età moderna*. Catania 1987, s. 385–386.

Bulgarus nebyl stejně jednoznačný a ve svém *consilium* vyjádřil názor, že císař není „dominus quantum ad proprietatem“. Martinus na rozdíl od Bulgara uznal bez výhrad císařovo neomezené panství a obdržel za to od něj darem koně.¹¹ *Consilia* se tedy netýkala pouze každodenních sporů, ale často byla požadována i z nejvyšších mocenských pater.

Již první glosátoři byli kromě své akademické činnosti intenzivně zapojeni do každodenní právní praxe své doby, v níž *consilia* postupem doby nabývala stále většího významu a důležitosti, s tehdy nezbytným teologickým zdůvodněním a odkazem na verš biblické starozákonní Knihy Přísloví (Prov. 11.14): „Salus autem, ubi multa consilia“. Ani sám legendární zakladatel školy glosátorů Irnerius nebyl rozhodně pouhým právním teoretikem, proto také ve čtrnácti nám známých dokumentech, pocházejících z doby mezi červnem 1112 a prosincem 1125, ve kterých vystupuje, není nikdy titulován jako *magister*, ale podepisuje se v nich vždy jako *causidicus* nebo *iudex*¹². Žádná Irneriova *consilia* se nám však nezachovala. Autory nejstarších zachovaných *consilií* jsou právníci z 12. století Johannes Basianus, který se v nich zaměřil hlavně na lenní problematiku investitury,¹³ dále glosátor Azo (žil přibližně v letech 1150–1225), který se o tom, že vydával rovněž *consilia*, zmiňuje ve své proslulé *Lectura codicis*. Přímou se nám zachovalo jeho *consilium* vydané ve věci sporu mezi klášteřem v Settimo a kolegiálním kostelem v Mosciano, na jehož objednávku bylo *consilium* vypracováno.¹⁴ Rovněž významný představitel školy glosátorů Odofredus (po 1200–1265) vypracoval větší množství *consilií*, jež jsou však porůznu rozptýlena a nebyla shromážděna a vydána jako celek.¹⁵ Zachovalo se a bylo kriticky vydáno také několik *consilií* Accursiových (1184–1263).¹⁶ Pro české prostředí je zajímavé, že jedno Accursiovo *consilium*, týkající se dědického práva, bylo objeveno v rukopisu Knihovny Národního muzea, Ms. XVII.A.10.¹⁷

Ještě mnohem důležitější roli než u glosátorů však sehrála *consilia* v právní škole komentátorů, kteří na glosátory přímo navazují v období

¹¹ PARADISI, Bruno: *Bulgaro*. In: Dizionario biografico degli Italiani, 15, 1972, s. 47–53; SAVIGNY, Friedrich Carl von: *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter*. 4. díl. *Das Zwölfte Jahrhundert*. Heidelberg 1826, s. 159–162.

¹² Srov. PADOVANI, Andrea: *Alle origini dell'università di Bologna: L'insegnamento di Irnerio*. Bulletin of Medieval Canon Law, 33, 2016, s. 13–25.

¹³ Srov. LANGE, H.: *Römisches Recht im Mittelalter*. 1. díl, s. 225–226.

¹⁴ Srov. tamtéž, s. 270.

¹⁵ Srov. tamtéž, s. 333.

¹⁶ Srov. tamtéž, s. 344.

¹⁷ Srov. BELLOMO, Manlio: *Inediti della giurisprudenza medievale*. Frankfurt am Main 2011, s. 47–62.

14.–15. století.¹⁸ *Consilia* je však třeba studovat a snažit se jim porozumět rovněž v kontextu ostatních literárních druhů, které středověcí právníci rozvíjeli a užívali jako své pracovní nástroje. Vedle jednoduchých a stručných glos tak postupně vznikaly *introductiones titulorum*, *introductiones legum*, dále *notabilia*, *distinctiones*, *brocarda*, *dissensiones dominorum*, *casus, summulae*, z nichž pak byly sestavovány rozsáhlé *summae*, a konečně *quaestiones*, zabývající se konkrétním právním problémem a snažící se jej vyřešit.¹⁹ Jak poznamenává Norbert Horn,²⁰ *consilia* jsou vlastně, nakolik se týká důvodu jejich vzniku, užité metody a vnitřní struktury, univerzitními *quaestiones*, které však byly přenesené z akademického teoretického prostředí do právní praxe. Peter Weimar o tomto vztahu mezi univerzitními *quaestiones disputatae* a prakticky zaměřenými *consilia* píše v souvislosti s metodou výuky školy glosátorů jako o důkazu pro skutečnost, že glosátoři nebyli pouhými právními teoretiky.²¹ Avšak teprve v činnosti navazující právní školy komentátorů, původně označovaných také slovem postglosátoři, mají jimi vydávaná *consilia* tak velkou důležitost, že jsou některými autory, kupříkladu Wieackerem,²² komentátoři dokonce označováni názvem „*consiliatores*“. Nakolik se týká vnitřní struktury *consilií*, na počátku je v nich většinou, podobně jako tomu je u *quaestiones*, stručně popsán případ, o který se jedná a který je třeba vyřešit (*casus, factum, thema*). V následující části ale na rozdíl od *quaestiones*, které pokračují obsáhlým rozbořem, užívají *consilia* zkrácený postup, ve kterém ihned podají řešení a zdůvodní je, zatímco případné námítky, ke kterým nebylo přihlédnuto a jimž nebylo dáno za pravdu, jsou uvedeny v závěru *consilium* slovy *non obstat* a poté stručně vyjmenovány. Je však třeba zdůraznit, že vnější struktura *consilia* nebyla nikde pevně předepsaná a z velké části

¹⁸ Srov. LANGE, Hermann – KRIECHBAUM, Maximiliane: *Römisches Recht im Mittelalter*. 2. díl. *Die Kommentatoren* (dále jen *Römisches Recht im Mittelalter*. 2. díl). München 2007, s. 396–402; COING, Helmut (ed.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*. 1. díl. *Mittelalter*. München 1973, s. 336–341.

¹⁹ K těmto jednotlivých literárním druhům užívaným glosátory srov. např. ČERNÝ, Miroslav: *Středověcí glosátoři – nejdůležitější představitelé a metoda jejich práce*. Acta Iuridica Olomucensia, 9, Supplementum 3, 2014, s. 33–49, zvláště s. 43–46.

²⁰ Srov. HORN, Norbert: *Die juristische Literatur der Kommentatorenzeit. Ius Commune*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte, 2, 1969, s. 84–129, zde zvláště s. 102–107. Stejně tak Cortese uvádí, že témata *consilií*, vytvořených profesory, následně zaznívala rovněž v jejich přednáškách, kde se změnila často v *quaestiones de facto emergentes*, srov. CORTESE, Ennio: *Il rinascimento giuridico medievale*. Roma 1996, s. 71.

²¹ Srov. WEIMAR, Peter: *Die legistische Literatur und die Methode des Rechtsunterrichts der Glosatorenzeit. Ius Commune*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte, 2, 1969, s. 83.

²² Srov. WIEACKER, Franz: *Storia del diritto privato moderno*. 1. díl. Milano 1980, s. 107–130.

závisela na uvážení autora. Právní názory, obsažené v *consiliích*, se také často výrazně lišily od práva, které bylo vyučováno v rámci univerzitních *lecturae*. Zatímco totiž univerzitní výuka vycházela z obecně přijímaných právních nauk a v tomto smyslu setrvala na tradičních pozicích, *consilia* často měla ve snaze napomoci klientovým právním zájmům dynamičtější podobu.²³ Sbírky *consilií* významných právníků se tak stávaly často také studijním materiálem pro další právníky, kteří si tento tvůrčí aspekt práva chtěli osvojit. *Consilia*, očištěná od příliš konkrétních detailů, označujících místa a osoby, uspořádaná v souladu se schématem právních sbírek, tak začínají sehrávat zcela jinou roli, než byla ta, pro niž byla původně vytvořena, a stávají se modernějšími učebnicemi, zaměřenými více na právní praxi.²⁴

Consilia se však nerodila výlučně jako právní rozbor, vypracované pouze na žádost jedné ze stran ve sporu, kde nezbytně právní argumenty jedné strany musely být zdůrazněny a argumenty druhé strany zpochybněny či vyvráceny, ale také jako nezávislý právní rozbor vypracovaný na žádost soudce nebo městského konzula, který musel být více politikem než právníkem, a proto zvláště v komplikovanějších právních otázkách takovouto pomoc nezbytně potřeboval – *consilium pro utraque parte* nebo *consilium sapientis iudiciale*. Bylo právem soudce si takovéto *consilium* vyžádat, nikoliv však jeho povinností. Třebaže na první pohled svou strukturou jsou mezi sebou navzájem *consilia* dosti podobná, Mario Ascheri zdůrazňuje zásadní rozdíl mezi *consilium pro parte*, kde právník vyhledává a zdůrazňuje právní argumenty, dávající za pravdu jedné z procesních stran, jejíž zájmy hájí, podobně jako to činí současný advokát, a *consilium sapientis* v užším významu slova neboli *consilium pro veritate*, které právník vydává na žádost soudního tribunálu a v němž nestranně usiluje o nalezení optimálního a spravedlivého řešení. To je pak soudcem převzato do odůvodnění výroku a je podle něj vynesen rozsudek.²⁵ Prakticky tedy v takovémto případě o výsledku sporu

²³ Srov. ASCHERI, Mario: *Il consilium dei giuristi medievali*. In: ASCHERI, Mario: *Giuristi e istituzioni dal medioevo all'età moderna (secoli XI–XVIII)*. Stockstadt am Main 2009, s. 276*.

²⁴ Srov. BELLOMO, Manlio: *I fatti e il diritto tra le certezze e i dubbi dei giuristi medievali (secoli XIII–XIV)*. Roma 2000, s. 469–470.

²⁵ Srov. CAVANNA, Adriano: *Storia del diritto moderno in Europa*. 1. díl. *Le fonti e il pensiero giuridico*. Milano 1982, s. 148. Paul Koschaker v této souvislosti zdůrazňuje další zajímavý aspekt. V době komentátorů bylo podle něj právo silně ovlivněno scholastickým systémem. Podobně jako v oblasti scholastické teologie bylo zvykem odvolávat se na mínění vrcholných teologických autorit (Tomáš Akvinský), v oblasti práva stejné místo nepochybnitelné autority zaujímají nejproslulejší právníci, z jejichž právní tvorby pak posléze byly vyvozovány některé obecně přijímané právní zásady (*communis opinio*). K významnému posunu v této souvislosti dochází ve druhé polovině 14. století. Zatímco sám Bartolus se ještě nedomníval, že soudce je povinen rozhodovat vždy ve shodě s *communis opinio*, jeho žák Baldus již na této

paradoxně rozhoduje osoba stojící mimo samotnou soudní strukturu, jejíž odborně vypracované a hojnými odkazy na justiniánské římské právo podložené stanovisko obohacuje soudní výrok o prvek učenosti, která byla blízká středověkému *ius commune*.²⁶ Ascheri zastává názor, že *consilium sapientis* obsahovalo méně právních argumentů a vyjadřovalo spíše obecnou *communis opinio*, zatímco *consilium pro parte*, které usilovalo o prokázání správnosti právního řešení, vyhovujícího platícímu zadavateli, bylo argumentačně mnohem bohatší. Ascheri z toho dále vyvozuje, že *consilia*, která se nám zachovala, ať už v rukopisech nebo v tištěných vydáních, patří většinou do skupiny *consilium pro parte*.²⁷

Témata, jimiž se *consilia* zabývala, se dotýkala všech právních oborů – dědictvého práva, práva rodinného, stejně tak jako práva obchodního i problematiky spojené s veřejným právem. Velice často se rovněž objevuje statutární tematika, protože statuta, vydávaná jednotlivými bohatnoucími městy, se od sebe vzájemně značně lišila a ke správné interpretaci a praktické aplikaci těchto partikulárních právních předpisů bylo obvykle zapotřebí právního rozboru, uskutečněného dobrými znalci římského práva, které ve středověkém právním systému hrálo stmelovací roli jako tzv. *ius commune*.²⁸ Teprve s pomocí takového kvalifikovaného právního rozboru mohl pak soudce, jehož odborné znalosti justiniánského zákonodárství nebyly zdaleka tak hluboké, jako tomu bylo u slavných profesorů, vynést správný a spravedlivý rozsudek.

Středověká *consilia* jsou důkazem toho, že v oblasti právně-historického bádání zůstává rozsáhlá *terra incognita* a zbývá zde vykonat ještě mnoho práce.²⁹ Velké množství dochovaných rukopisů nebylo dosud dokonale zpracováno, takže mnoho *consilií* zůstává stále neznámých odbornému publiku, a rovněž sbírky *consilií* některých významných právníků, přístupné

povinnosti naopak trval, srov. KOSCHAKER, Paul: *Europa und das römische Recht*. 4. vyd. München – Berlin 1966, s. 90–92.

²⁶ Srov. ASCHERI, Mario: *I diritti del medioevo italiano. Secoli XI–XV*. Roma 2000, s. 216, 268–269; Týž: *Istituzioni medievali*. Bologna 1994, s. 342; PADOVANI, Andrea: *Consilia e Tractatus di giuristi italiani negli anni del grande scisma (1405–1409)*. *Glossae. European Journal of Legal History*, 10, 2013, s. 430–456; KOSCHAKER, P.: c. d., s. 92–93.

²⁷ Srov. ASCHERI, Mario: *I „consilia“ dei giuristi: una fonte per il tardo Medioevo*. *Bolletino dell'Istituto storico italiano*, 105, 2003, s. 305–334, zvl. s. 316–317.

²⁸ Srov. CAVANNA, A.: c. d., s. 50.

²⁹ Profesor Mario Ascheri ve svém článku z roku 2001 uvádí s velkou kompetencí do této problematiky aktuálního stavu zpracování rukopisů, srov. ASCHERI, Mario: *I manoscritti giuridici tardomedievali, alcune ricerche recenti, alcune priorità*. In: https://www.academia.edu/25868470/MANOSCRITTI_giuridici_tardomedievali_ricerche_e_priorita%3%A0_2002_ [cit. 04.01.2018].

ve starých tištěných vydáních, poskytují možnosti dalšího bohatého využití. Zvláště zajímavá jsou dochovaná rukopisná originální *consilia*, psaná nebo alespoň vlastnoručně podepsaná autorem, s jeho připojenou osobní pečeti. Řada se jich zachovala kupříkladu v Ravenně (Ravenna, Biblioteca Classense, Ms. 485).³⁰

Nejslavnější komentátoři se brzy dočkali toho, že z jejich *consilií* byly sestavovány ucelené sbírky, a to ještě před vynálezem knihtisku v rukopisné podobě. Následně pak byly tyto sbírky vydány rovněž tiskem. V 15. století byly tiskem vydány sbírky *consilií* 26 středověkých právníků.³¹ Několikadílné vydání *consilií* Bartola ze Saxoferrata (1313/1314–1357) obsahuje 465 položek.³² Tyto staré tisky Bartolova díla, z nichž je v současné době na internetu k dispozici lyonské vydání (Lugduni 1555),³³ ale nezahrnují všechna zachovaná Bartolova *consilia* a dosud se v rukopisech nalézají mnohá další. Některá Bartolovi připisovaná *consilia* zřejmě dokonce ani nejsou autentická. Ascheri je kupříkladu přesvědčen o tom, že jedno pod Bartolovým jménem tiskem vydané *consilium*, ospravedlňující upalování čarodějnic, ve skutečnosti pochází teprve ze 16. století.³⁴ Mnohem plodnějším autorem *consilií*, jistě také díky vyššímu věku, jehož se na rozdíl od svého slavného učitele Bartola dožil, byl druhý proslulý představitel školy komentátorů, Baldus de Ubaldis (1319/1327–1400). Jeho *consilia* dosahují přibližně počtu 2500 a vyšly tiskem asi ve 26 vydáních.³⁵ Prostřednictvím internetu je snadno dostupné k přímé konzultaci pětidílné vydání Venetiis 1575–1580 a vydání Francof. ad Moen. 1589. Ve velkém počtu *consilií*, vydaných tiskem v 16. století, však jsou zařazena i některá *consilia*, jejichž autorem sám Baldus není, zatímco u jiných je uváděn pouze jako spoluautor. Průběžně se rovněž nově objevují některá

³⁰ Srov. např. reprodukcí vlastnoručně psaného *consilium* Petra z Ancarano s připojenou pečeti z přelomu 14. a 15. století in: MURANO, Giovanna (ed.): *Autographa*. díl I.1. *Giuristi, giudici e notai (sec. XII–XVI med.)*. Bologna 2012, s. 111, nebo další *consilium* kardinála Františka Zabarely s vlastnoručními opravami, podpisem a zachovanou pečeti autora, Tamtéž, s. 121, a mnoho dalších *consilií*, zobrazených v téže publikaci.

³¹ Srov. COLLI, Vincenzo: *I libri consiliorum. Note sulla formazione e diffusione delle raccolte di consilia dei giuristi dei secoli XIV–XV*. In: BAUMGÄRTNER, Ingrid: *Consilia im späten Mittelalter. Zum historischen Aussagewert einer Quellengattung*. Sigmaringen 1995, s. 230.

³² Srov. LANGE, H. – KRIECHBAUM, M.: *Römisches Recht im Mittelalter*. 2. díl, s. 732.

³³ BARTOLUS: *Consiliorum Bartoli libri duo*. Lugduni 1555. In: https://books.google.cz/book?id=tL-qFoiJLFoC&printsec=frontcover&hl=cs&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=false [17.03.2018].

³⁴ Srov. ASCHERI, M.: *I „consilia“ dei giuristi*, s. 327, 333–334.

³⁵ Srov. LANGE, H. – KRIECHBAUM, M.: *Römisches Recht im Mittelalter*. 2. díl, s. 794–795.

doposud neznámá Baldova *consilia*, do tištěných vydání nezařazená.³⁶ Savigny uvádí, že Baldus si jen psaním samotných *consilií* vydělal astronomickou částku 15 000 dukátů.³⁷

Některá *consilia* se dotýkala v době svého vydání skutečně zásadních problémů, jakým byl kupříkladu vztah mezi právem městských statutů a mezi *ius divinum*. O konkrétním případě, kdy v druhé polovině 13. století o vydání závazného *consilium* bylo požádáno pro důležitost sporné otázky dokonce celé *collegium* boloňských doktorů, podává zprávu soudce Albertus Gandinus (1240/1250–1310).³⁸ Jednalo se o vyřešení sporu, vedeného mezi biskupem a podestou, zda v konkrétním případě manželky, která opustila dům svého manžela a odmítala se k němu vrátit, jsou dostateční k prokázání předchozího platného uzavření manželství dva svědci, jak to předpisovalo kanonické právo, nebo zda je třeba svědectví sedmi svědků, jak bylo stanoveno v městském statutu z roku 1261. Vydané *consilium* vyznělo v tom smyslu, že obecně samozřejmě *ius divinum*, představované kanonickým právem, nemůže být zrušeno právem lidským, které stojí níže, nicméně v některých zvláštních případech a ze zjevně spravedlivého důvodu může být *ius divinum* pozměněno. Prakticky to pak v daném případě znamenalo, že byl vydán rozsudek, podle kterého se žena ke svému manželovi vrátit nemusela.³⁹

Významným veřejnoprávním tématem nejvyšší důležitosti, ke kterému se vyslovovala rovněž *consilia* význačných právníků, bylo papežské schisma druhé poloviny 14. století, ke kterému došlo poté, co byla zpochybněna regulérnost volby papeže Urbana VI. z 8. dubna 1378.⁴⁰ Baldus de Ubaldis již v červenci 1378, tedy v době ještě krátce před volbou protipapeže Roberta ze Ženevy (Klementa VII.), která se uskutečnila 20. září 1378,⁴¹ napsal na žádost neznámého kardinála *consilium*, ve kterém obhajoval regulérnost volby papeže Urbana VI. Další *consilium* na stejné téma napsal Baldus v roce 1380.⁴²

³⁶ Srov. tamtéž, s. 795, pozn. 422.

³⁷ Srov. SAVIGNY, Friedrich Carl von: *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter*. 6. díl. *Das vierzehnte und fünfzehnte Jahrhundert*. 2. vyd. Heidelberg 1850, s. 229.

³⁸ Srov. QUAGLIONI, Diego: *Gandino, Alberto*. In: *Dizionario biografico degli Italiani*, 52, 1999, s. 620–624.

³⁹ Srov. CORTESE, Ennio: *Le grandi linee della storia giuridica medievale* (dále jen *Le grandi linee*). Roma 2000, s. 268.

⁴⁰ Srov. PŘEROVSKÝ, Oldřich: *L'elezione di Urbano VI. e l'insorgere dello scisma d'Occidente*. Roma 1960, s. 35–39.

⁴¹ Srov. FINK, Karl August: *Papsttum und Kirche im abendländischen Mittelalter*. München 1994, s. 83.

⁴² Srov. LANGE, Hermann: *Recht und Macht. Politische Streitigkeiten im Spätmittelalter* (dále jen *Recht und Macht*). Frankfurt am Main 2010, s. 41–43.

Stejnému tématu se ve svých *consiliis* věnovali ale i další právníci, například Bartoloměj ze Saliceta (+1411) mezi zářím 1378 a srpnem 1379.⁴³ Jan z Legnana nejprve zpracoval toto téma stručněji v *consilium* ze srpna 1378, a následně, pravděpodobně v roce 1380, ještě obsáhle v samostatném pojednání.⁴⁴ Na stejné téma z pověření a jménem celého *collegium doctorum utriusque iuris* z padovské univerzity vypracovali *consilium* v období mezi 9. srpnem a 20. zářím 1378 Angelus z Castelione⁴⁵ a Ubertus z Lampugnana, známý z českých právních dějin rovněž díky svým čtyřem přednáškám z římského práva, proneseným v Praze roku 1385.⁴⁶ V souvislosti se čtyřmi pražskými přednáškami Uberta z Lampugnana, z nichž se s největším zájmem hledí na dvě přednášky veřejnoprávní, s názvy *De nomine imperatoris* a *Quaestio utrum omnes cristiani subsunt Romano imperio*, se v souvislosti s *consiliis* stává zajímavou jeho další pražská přednáška, zabývající se platností lichvářovy závěti, s titulem *Quaestio de testamento usurarii*, vzhledem k tomu, že v tištěné edici *consiliis* Balda de Ubaldis, jenž byl Ubertovým současníkem a přinejmenším po určitou dobu i kolegou na univerzitě, se v druhém díle pod č. 162 nachází rozsáhlé *consilium* s obdobným titulem *Usurarius manifestus quis dicatur, an eorum testamenta valeant, quod sit manifestus tempore mortis*.⁴⁷ Skutečnost, že toto Baldovo *consilium* bylo považováno jím samým za významné (určitě bylo i dobře honorované), vyplývá rovněž z toho, že se na znamení souhlasu s Baldovým závěrem, podle kterého je lichvářova závěť neplatná a dědictví se tudíž má vypořádat intestátně, pod ním podepsali také další tři právníci. Určitě přesně shodu či závislost mezi Baldovým *consilium*

⁴³ Srov. ORLANDELLI, Gianfranco: *Bartolomeo da Saliceto*. In: *Dizionario biografico degli Italiani*, 6, 1964, s. 766–768; SPECIALE, Giuseppe: *Bartolomeo da Saliceto*. In: *Dizionario Biografico dei giuristi Italiani*. 1. díl. Bologna 2013, s. 185–187; LANGE, H. – KRIECHBAUM, M.: *Römisches Recht im Mittelalter*. 2. díl, s. 800–801.

⁴⁴ Srov. LANGE, H.: *Recht und Macht*, s. 43–45.

⁴⁵ Srov. MAFFEI, Paola: *Angelo da Castiglione Aretino*. In: *Dizionario Biografico dei giuristi Italiani*, 1. díl, c. d., s. 71.

⁴⁶ Srov. KEJŘ, Jiří: *Dějiny pražské právnické univerzity*. Praha 1995, s. 111–121; ČERNÝ, Miroslav: *Ubertus z Lampugnana – právník mezi Prahou a Milánem*. In: KRAFL, P. (ed.): *Sacri canones servandi sunt. Ius canonicum et status ecclesiae saeculis XIII–XV*. Praha 2008, s. 385–389. Toto *consilium* o schismatu, jehož spoluautorem je Ubertus z Lampugnana, bylo vydáno doposud pouze nedokonale z latinského kodexu Národní knihovny v Paříži, Ms. 12722, fol. 261–271, srov. BLIEMETZRIEDER, Placidus Franz (ed.): *Gutachten der juristischen Fakultät zu Padua über Urbans VI. Wahl (Sommer 1378)*. Studien und Mitteilungen aus dem Benediktiner- und dem Cistercienserorden, 30, 1. und 2. Heft, 1909, s. 97–111. Ani dalších několik právních dobrozdání, jejichž autorem je Ubertus z Lampugnana, nebylo tiskem dosud vydáno, a také jejich edice se v současné době připravuje.

⁴⁷ Srov. BALDUS DE UBALDIS: *Consiliorum sive responsorum volumen secundum*. Francof. ad Moen. 1589, fol. 38v–39v.

a Ubertovou přednáškou bude však možné teprve v rámci plánovaného kritického vydání Ubertova díla.

Další významná veřejnoprávní otázka, které se rovněž spolu s jinými věnoval i Baldus de Ubaldis, se týkala kompetencí římského krále, sice řádně zvoleného kurfiřty, který však od papeže dosud nebyl korunován císařem. Týkalo se to konkrétně právní situace krále Václava IV., který byl sice kurfiřty v roce 1376 zvolen římským králem, avšak na rozdíl od svého otce císaře Karla IV. a svého bratra Zikmunda se mu nikdy nepodařilo získat císařskou korunu. Otázkou se zabývá Baldus v *Consilium* 326 s titulem *Rex Romanorum*, kde se připojuje k obecně převládajícímu názoru, že řádně zvolený římský král má stejné pravomoci, jako kdyby již byl korunovaným císařem.⁴⁸ Paulus de Castro (1360/1362–1441)⁴⁹ dává tomuto názoru za pravdu a ve svém *Consilium* 178 píše: „Imperator electus potest ante coronationem concedere privilegia imperialia.“ Rovněž slavný kanonista kardinál František Zabarella (1360–1417)⁵⁰ se v *Consilium* 154 s titulem *Circa Imperatoris electionem* ztotožnil s tímto míněním.⁵¹ Stejnému tématu se ale již dříve věnoval rovněž Oldradus da Ponte (zemř. před 1348)⁵² v *Consilium* 180.⁵³

Zvláště z díla kardinála Zabarely je patrné, že i právníci kanonisté, působící na přelomu 14. a 15. století, věnují již *consiliis* větší pozornost než tomu bylo dříve, třebaže ještě Vilém Duranti ve svém vrcholném díle procesního práva *Speculum iudiciale*, které svou závěrečnou podobu získalo v letech 1289–1291, poté, co detailně pojednal o praxi soudců některých severoitalských měst a o jejich zvyklosti nechat si vypracovat *consilia* od profesorů práva a řídit se v rozsudku podle nich, dodal:⁵⁴ „Item nota, quod electio huiusmodi consiliorum in curia romana vel extra Italiam non servatur“. O tom, že i církev si posléze ke *consiliis* jako k velice užitečnému právnímu nástroji

⁴⁸ Srov. BALDUS DE UBALDIS: *Consiliorum sive responsorum volumen primum*. Venetiis 1575, fol. 100r–101v.

⁴⁹ Srov. CORTESE, Ennio: *Paolo di (da) Castro*. In: *Dizionario Biografico dei giuristi Italiani*, 2. díl. Bologna 2013, s. 1505–1507.

⁵⁰ Srov. GIRGENSOHN, Dieter: *Zabarella, Francesco*. In: *Dizionario Biografico dei giuristi Italiani*, 2. díl., c. d., s. 2071–2074; Týž: *Francesco Zabarella aus Padua. Gelehrsamkeit und politisches Wirken eines Rechtsprofessors während des großen abendländischen Schismas*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung, 79, 1993, s. 266–267.

⁵¹ Srov. FRANCISCUS Zabarella: *Consilia*. Venetiis 1581, fol. 158r–158v. In: https://books.google.cz/books?id=6tpaC3afsQEC&hl=cs&source=gbs_similarbooks [cit. 05.01.2018].

⁵² Srov. LANGE, H. – KRIECHBAUM, M.: *Römisches Recht im Mittelalter*. 2. díl, s. 602–612.

⁵³ Srov. KANTOROWICZ, E. H.: c. d., s. 282, 380.

⁵⁴ Srov. GUILIEMUS Durandi: *Speculum Judiciale*. 2. díl. Lugduni 1531, fol. 235vb (*De requisitione consilii*, num. 15).

nalezla cestu, vydává svědectví i Zabarellův žák Niccolò Tedeschi, nazývaný rovněž Abbas Modernus nebo Panormitanus (1386–1445),⁵⁵ považovaný za jednoho z nejvýznamnějších kanonistů své doby, který však svým dílem již plně náleží do 15. století. Vedle komentářů ke sbírkám kanonického práva napsal tento původně arcibiskup z Palerma a později dokonce i protipapežem Felixem V. jmenovaný kardinál rovněž velké množství *consilií*, která se dočkala v 16. století několika vydání tiskem, v nichž jsou rozdělena do dvou knih, které obsahují první 107 a druhá 118 *consilií*.⁵⁶

Z Baldových *consilií* se těší zvláštní pozornosti dvě, ve kterých se zabýval směnečným právem.⁵⁷ Velké množství *consilií* Baldových i ostatních komentátorů se zaměřuje na městská statuta. Tato partikulární legislativa jednotlivých mocných italských měst totiž sice ovlivňovala podstatným způsobem život městských obyvatel, zároveň ale byla na mnohem nižší odborné úrovni než právní texty glosátorů a komentátorů, podložené hlubokým studiem justiniánských právních sbírek.⁵⁸ Počáteční pohrdavý postoj právníků k městské legislativě, který se často objevoval a který vedl kupříkladu k tomu, že Odofredus de Denariis (†1265) nazval její tvůrce, neznalé římského práva, osly,⁵⁹ byl později nahrazen plodnou spoluprací. Zvláště *consilia* se pak jevila jako velice vhodný nástroj k řešení konkrétních problémů, vznikajících při praktické aplikaci městského statutárního práva, a byla také užitečnou cestou k tomu, aby městské právo bylo obohaceno učeným *ius commune*, založeným na římském právu.⁶⁰

Za nejvýznamnějšího z žáků Balda de Ubaldis a za vůbec třetího nejvýznamnějšího představitele školy komentátorů, spolu s Bartolem a Baldem, je považován Paulus de Castro (1360/1362–1441),⁶¹ jehož *consilií* byla věno-

⁵⁵ Srov. CONDORELLI, Orazio: *Niccolò Tedeschi (Abbas Modernus, Panormitanus)*. In: *Dizionario Biografico dei giuristi Italiani*, 2. díl, c. d., s. 1426–1429.

⁵⁶ Srov. PANORMITANUS: *Consilia, Quaestiones & Tractatus. Lugduni 1546*. In: https://archive.org/details/gri_panormitanic00nicc [cit. 04.01.2018].

⁵⁷ Jedná se o *consilium* 363 z prvního dílu (srov. BALDUS DE UBALDIS: *Consiliorum sive responsorum volumen primum*, c. d., fol. 112v–113r) a o *consilium* 190 z druhého dílu (srov. Týž: *Consiliorum sive responsorum volumen secundum*, c. d. Francof. ad Moen., 1589, fol. 46v–47r) Baldových *consilií*, vydaných tiskem; k tomu srov. rovněž: LANGE, H. – KRIECHBAUM, M.: *Römisches Recht im Mittelalter*. 2. díl, s. 775–776.

⁵⁸ Srov. CAMPITELLI, Adriana: *Europeenses. Presupposti storici e genesi del diritto comune*. Bari 1990, s. 65–88.

⁵⁹ Srov. SPAGNESI, Enrico: *Odofredo Denari*. In: *Dizionario Biografico dei giuristi Italiani*, 2. díl, c. d., s. 1450–1452.

⁶⁰ Ke způsobu interpretace městského práva učenými právníky srov. např. LANGE, H. – KRIECHBAUM, M.: *Römisches Recht im Mittelalter*. 2. díl, s. 242–244.

⁶¹ Srov. výše pozn. č. 49; CORTESI, E.: *Le grandi linee*, s. 393–394.

vána početná literatura.⁶² O rozsahu jeho právní poradenské činnosti svědčí výrok, jehož autorem je významný italský humanista Aeneas Sylvius Piccolomini, pozdější papež Pius II. (byl papežem v letech 1458–1464), podle kterého Paulus jako velice vyhledávaný *consiliator* zaplavil svými *consilii* celou Itálii.⁶³ „... omnem Italiam consiliis suis implevit, cum frequentes ad eum litigantes concurrerent et iudices eius auctoritati multum tribuerent, cuius doctrina solida et sine dolo esset“. Aktivní roli sehrál Paulus de Castro při nové redakci florentských městských statutů z roku 1415, jimiž byla nahrazena předchozí statuta z roku 1355. Proto také velká část Paulových *consilií* je zaměřena na konkrétní právní problémy se statuty spojené, a to s častými podrobnými odkazy, dokazujícími jeho znalost nejenom statutů dalších seve-roitalských měst, ale i práva a právní praxe ve Španělsku a v dalších zemích.⁶⁴

Kromě rozsáhlých sbírek *consilií*, pocházejících od významných autorů, je třeba ovšem věnovat pozornost rovněž menším dochovaným celkům, které se nacházejí v archivech a dosud nebyly podrobněji prozkoumány. Příkladem může být nová práce Maury Mordini, která probádala místní archiv v italském městě Massa Marittima (Grosseto), kde se nachází 34 *consilií*, pocházejících od různých právníků, která byla sepsána mezi koncem 13. a 15. století, jež tematicky spojuje pouze ta skutečnost, že se vztahují k dané geografické oblasti a k převážně veřejnoprávním problémům, které zde v průběhu dvou staletí bylo třeba řešit. S výjimkou dvou z uvedených *consilií* se jedná o rukopisné originály, opatřené vlastnoručními podpisy autorů a jejich pečeti.⁶⁵

Část nové monografie profesora Padovaniho,⁶⁶ věnovaná dalšímu slavnému právníkovi z období přelomu 14. a 15. století, jímž byl Johannes de Imola (1375?–1436), se zabývá rovněž jeho *consilii*. Johannes de Imola byl přítelem a spolupracovníkem Paula de Castro, se kterým působil v některých obdobích svého akademického působení na stejných univerzitách (Siena, Bologna, Padova), a dokonce některá *consilia* napsali společně.⁶⁷ V jiných se však jejich odborná mínění naopak rozcházela, jak sami rovněž

⁶² Tamtéž, s. 393, pozn. 584.

⁶³ Srov. LEPSIUS, Susanne: *Paulus de Castro als Konsiliator: Anwendung, Interpretation und Fortbildung der Florentiner Statuten*. *Rivista Internazionale di Diritto Comune*, 25, 2014, s. 67.

⁶⁴ Tamtéž, s. 69.

⁶⁵ Srov. MORDINI, Maura: *Consilia e scritture autografe. Repertorio di consulti restituiti dall'antico archivio della comunità di Massa di Maremma (secoli XIII–XV)*. *Rivista Internazionale di Diritto Comune*, 26, 2015, s. 199–234.

⁶⁶ PADOVANI, Andrea: *Dall'alba al crepuscolo del commento. Giovanni da Imola (1370 ca.–1436) e la giurisprudenza del suo tempo*. Frankfurt am Main 2017, s. 88–05.

⁶⁷ Tamtéž, s. 129–130.

neopomenuli zdůraznit.⁶⁸ *Consilia* středověkých právníků většinou postrádají datum svého sepsání, jak rovněž podotýká Padovani.⁶⁹ Slavní právníci také necestovali vždy nezbytně na místo, odkud obdrželi zadání a ke kterému se *consilium* vztahovalo, ale mohli je vypracovat pohodlněji na základě zaslaných písemných podkladů.⁷⁰ Situace a okolnosti, které jsou na začátku jednotlivých *consilií* popsány, někdy dokonce i s uvedením známých jmen, osob či míst, dovolují pouze ve vzácných případech zařadit dobu jejich vzniku do určité fáze života právníka, u něhož přibližně známe místa jeho pobytů a místa akademické činnosti, která ostatně byla u mnoha z nich často měněna.⁷¹ Právě v případě Johanna de Imola se podařilo Padovanimu časově přesněji určit pouhých pět ze zachovaných *consilií*.⁷² Zároveň se mu ale podařilo identifikovat rovněž patnáct úryvků z jiných spisů Johannese de Imola (jedná se především o jeho komentáře k *Liber Extra* a k *Digestum*), které nepochybně zachycují obsah jeho ústně pronesených univerzitních přednášek, kde je teoretický výklad látky navíc ještě doplněn dodatkem, že ve stejném duchu bylo sepsáno *consilium*, které přednášející Johannes de Imola vydal na žádost konkrétních měst, která v úryvcích jmenuje (Ferrara, Cagli, Padova, Forlì atd.).⁷³ Tyto odkazy jsou dalším důkazem pro skutečnost, že mezi teorií středověkého učeného práva a každodenní procesní praxí nestála neproniknutelná hradba, ale byly mezi sebou pevně propojené, a právě *consilia* hrála v tomto spojení teorie s praxí klíčovou roli.⁷⁴ To, že v počtu *consilií*, která nám Johannes de Imola zanechal, se zdaleka nemůže srovnávat se svými stejně proslulými současníky Baldem de Ubaldis a Pavlem da Castro, vysvětluje Padovani tím, že jeho autorské exempláře *libri consiliorum* mohly být zničeny při ničivém požáru jeho domu, ke kterému došlo 19. října 1422. Některé prameny uvádějí, že tento oheň zničil na tu dobu neuvěřitelný počet šesti set svazků, které představovaly obrovský majetek.⁷⁵

⁶⁸ Tamtéž, s. 130, pozn. 46.

⁶⁹ Tamtéž, s. 91–92.

⁷⁰ Tamtéž, s. 95–96, pozn. 184.

⁷¹ Baldus de Ubaldis kupříkladu postupně působil na těchto univerzitách: Bologna (nejisté), Perugia, Pisa, Florencie, Padova, Pavia, Piacenza, srov. LANGE, H. – KRIECHBAUM, M.: *Römisches Recht im Mittelalter*. 2. díl, s. 754.

⁷² Srov. PADOVANI, A.: *Dall'alba al crepuscolo del commento*, s. 92.

⁷³ Tamtéž, s. 88–91.

⁷⁴ Srov. BAUMGÄRTNER, Ingrid: *Stadtgeschichte und Consilia im italienischen Spätmittelalter. Eine Quellengattung und ihre Möglichkeiten*. Zeitschrift für historische Forschung, 17, 1990, s. 130.

⁷⁵ Srov. PADOVANI, A.: *Dall'alba al crepuscolo del commento*, s. 133–134.

Zmíněná epizoda dobře ilustruje, jak je třeba vážit si historického materiálu, který se přes nepřízeň věků dodnes zachoval, a snažit se jej maximálně využít. Rovněž zachovaná *consilia* představují v tomto kontextu velkou výzvu, protože nejsou pouze právním pramenem, ale zároveň také jedním z dosud nedoceněných obecně historických zdrojů k lepšímu poznání a pochopení středověké každodennosti. K důkladnému vytěžení tohoto bohatého zdroje, obsahujícího přinejmenším 40 000 zachovaných středověkých *consilii*,⁷⁶ bude však ještě zapotřebí úsilí několika generací badatelů.

RESUMÉ

CONSILIA JAKO PRAMEN POZNÁNÍ STŘEDOVĚKÉHO ŘÍMSKÉHO PRÁVA

Středověcí právníci, konkrétně glosátoři a v mnohem větší míře pak po nich nastupující komentátoři, ve svých *consiliích* navázali na praxi starého římského práva, kde nejprve pontifikové a následně i laičtí právníci klasického období vydávali *responsa*, která byla nejenom nástrojem k interpretaci platného práva, ale také pramenem, sloužícím k vytváření práva nového. Středověká *consilia* znamenají vyslovení či sepsání právního názoru na předloženou právní otázku. Tematicky se *consilia* týkala otázek státoprávních, práva italských měst, práva dědického i práva rodinného. Byla vydávána nejenom na žádost soukromých osob, ale i na žádost soudců, kteří pak podle nich rozhodovali konkrétní soudní spory. *Consilia* se tak stala nástrojem, jehož prostřednictvím učené římské právo z univerzitního prostředí pronikalo do reality každodenního života a ovlivňovalo jej. *Consilia* jsou také jedním z dosud nedoceněných pramenů poznání středověké každodennosti. Příspěvek se zabývá rovněž konkrétními autory *consilii* a současným stavem jejich dochování a využití.

Klíčová slova: středověk, glosátoři, komentátoři, římské právo, Bologna, Bartolus de Saxoferrata, Baldus de Ubaldis

⁷⁶ Srov. WOELKI, Thomas: *Lodovico Pontano (ca. 1409–1439). Eine Juristenkarriere an Universität, Fürstenhof, Kurie und Konzil*. Leiden 2011, s. 38.

SUMMARY

THE CONSILIA AS THE SOURCE OF MEDIEVAL ROMAN LAW

Medieval lawyers, in particular glossators and, to a much greater extent, their followers postglossators, followed up on the practice of ancient Roman law, where the Pontiffs and then lay lawyers of the classical period first issued a response that was not only an instrument for interpreting valid law, but also a source for the creation of a new law. The medieval consilia means pronouncing or writing a legal opinion on a legal issue. Thematically consulted on the issues of state law, borough rights of Italian towns, inheritance law and family law. The consilia were issued not only at the request of private persons, but also at the request of the judges, who, according to them, decided on specific litigation. The Consilia thus became a tool through which Roman law of scholars from the university environment penetrated and influenced the reality of everyday life. The consilia is also one of the underestimated sources of the knowledge of medieval everyday life. The paper also describes the concrete authors of the consilia and the current state of their preservation and utilization.

Key words: Middle Ages, Glossators, Postglossators, Roman Law, Bologna, Bartolus de Saxoferrato, Baldus de Ubaldis

Translated by Mgr. Tereza Kalousková

doc. JUDr. Miroslav Černý, Ph.D., JU.D.
Katedra právních dějin
Právnická fakulta
Západočeská univerzita v Plzni
Sady Pětatřicátníků 16
306 14 Plzeň
Česká republika
e-mail: cerny@mcerny.eu